

УДК 94:37.01(477)''18/19''

Т. В. Винарчук

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ВИМОГИ УКРАЇНСЬКИХ ОСВІТЯН КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Автор статті розглядає концепції розвитку національної освіти українських громадсько-політичних діячів та педагогів кінця ХІХ – початку ХХ ст. в контексті процесів модернізації та національного відродження. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. українці у складі Російської імперії не мали сучасної національної мережі освіти, що загрожувало уповільненню темпів соціально-економічного розвитку, поглибленням відставання від європейських країн модернізації, припиненням формування української модерної нації.

Ключові слова: освіта, національна освіта, модернізація освіти, українське національне відродження, соціокультурні компетенції, патріотичне виховання, формування національної свідомості.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на тлі європейських країн в Російській імперії гостро відчувалося відставання розвитку практично у всіх сферах людської діяльності, що ставило завдання удосконалення системи освіти відповідно до соціально-економічних та суспільних потреб розвитку держави. В українському освітньому русі загальнодемократичні вимоги створення сучасної мережі навчання мали національне наповнення, так як уряд імперії українців позбавив права на національну школу. Пропонуємо розглянути та визначити співвідношення національних та соціальних вимог в педагогічних поглядах українських освітян на рубежі ХІХ–ХХ ст. у зв'язку із соціально-економічними та суспільними умовами розвитку української нації.

Ще з першої половини ХІХ ст., від початку українського національного відродження, національна інтелігенція у своїй діяльності та роздумах над долею української нації велику увагу приділяла освіті, оскільки вважала її однією із головних передумов формування національної свідомості та відродження нації. Із вступом національного відродження на політичний етап питання освіти хвилювало українських діячів не менше, ніж на двох попередніх – науковому та культурницькому. На рубежі ХІХ – ХХ ст. ст. із утворенням політичних партій в концепціях і програмах українських суспільно-політичних діячів визначилися розбіжності у поглядах на шляхи вирішення українського питання, форми державності, ставлення до соціального та аграрного питань тощо. Разом з тим, практично всі суспільно-політичні діячі, незалежно від їх партійної приналежності та політичних поглядів, одностайно висловлювалися за необхідність та нагальність здійснення права українців на національну освіту.

Наприкінці ХІХ ст. проблема національної освіти в Російській імперії вже вийшла за межі загальних завдань українофільських просвітництва та культурництва. Відсутність мережі освіти гальмувала розвиток як і українців, так і Російської імперії в цілому, адже завершення модернізації вимагало також і розвитку освіти. Тут необхідно звернутися до теорії, насамперед модернізації та націогенезу, що дозволить проаналізувати педагогічні погляди українських освітян у зв'язку із суспільними потребами на тлі істотних перетворень, усвідомити їх актуальність та пояснити вагомість освітнього питання в Російській імперії.

Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. в Україні почався процес модернізації, у результаті якого мали статися суттєві зміни, які в цілому вчені визначають як перехід від традиційного аграрно-ремісничого до формування індустріального суспільства. Науковці наголошують на тому, що цей процес не обмежується виключно економічною сферою. Не менш важливим ніж економічні перетворення були суспільні зміни, зокрема завершення формування модерної нації, що особливо актуально для народів Центрально-Східної Європи, які на початку ХХ ст. не мали власної державності.

Цілком очевидне та безперечне існування зв'язку між глибиною та швидкістю модернізаційних перетворень із рівнем розвитку системи освіти. Ці явища взаємопов'язані та взаємообумовлені. З одного боку, розвиток промислових та аграрних технологій, розширення застосування машинного устаткування, ускладнення соціально-економічних стосунків вимагали збільшення кількості освічених працівників. В результаті зростання потреби у вільнонайманій робочій силі в Російській імперії почав формуватися ринок праці, від наповнення якого кадровими ресурсами з відповідними освітньо-кваліфікаційними характеристиками залежав подальший поступ до індустріального суспільства.

З іншого боку, зростання потреби на ринку праці у кваліфікованих робітниках, ставило питання вже не тільки про розширення мережі освіти, а також про удосконалення її змісту відповідно до новітніх наукових досягнень, розширення переліку спеціальностей, переорієнтації навчання на виховання нових якостей та соціальних компетенцій, необхідних для майбутньої соціалізації учнів у модерному суспільстві. Таким чином відставання розвитку освіти від реальних потреб гальмувало соціально-економічні та суспільні перетворення.

Тут варто звернути увагу на значення ринку праці для суспільства, що перебувало у стані трансформації. У той період ринок праці виконував також необхідну та важливу функцію перерозподілу людських ресурсів між аграрним та промисловим секторами. Цей аспект мав виняткове значення для пригноблених націй, зокрема для української, оскільки вирішувалося завдання розширення можливостей соціалізації українців у нових соціально-економічних умовах при руйнації традиційного суспільства. Отже, по суті про-

блема національної освіти мала глибший зміст – це було питання про майбутнє нації, перспективи її розвитку, завершення формування української модерної нації, питання про існування чи зникнення нації.

Незважаючи на спроби реформування системи освіти у XIX ст. в Росії суттєвого її покращення не відбулося. Існуюча мережа навчання, її зміст та рівень не задовольняли соціально-економічні та суспільні потреби Російської імперії, яка в цій сфері істотно поступалася європейським країнам. На кінець XIX ст. в Російській імперії центральною проблемою залишалася недостатня кількість навчальних закладів. Наприклад, на 1896 р. в імперії лише 3 % населення навчалася в початкових школах, у той час як в Німеччині 17 % [7, с.32]. В українських губерніях ситуація із рівнем забезпеченості населення навчальними закладами не відрізнялася на краще, наприклад, у Чернігівській губернії в 1876 р. на 6750 жителів припадала одна школа [9, с.384].

Хоча на початку XX ст. у порівнянні із серединою XIX ст. в динаміці забезпеченості населення початковими школами в українських губерніях спостерігалися позитивні тенденції, суттєво підняти рівень грамотності українського населення не вдалося. Розширення мережі початкової освіти в Російській імперії відбувалося вкрай повільними темпами, що не дозволяло повністю задовольнити потреби населення в школах в достатній кількості. Враховуючи, що якість та зміст навчання в початкових школах Російської імперії залишалися на низькому рівні, навіть та незначна кількість початкових навчальних закладів не завжди давала учням елементарну освіту. Як зазначають дослідники, часто діти або не встигали повністю пройти курс навчання, а бо після його завершення так і залишалися практично неписьменними [11, с.212].

У результаті українське населення кінця XIX – початку XX ст. відрізняв вкрай низький рівень письменності, що обмежувало можливості соціальної мобілізації нації та відстороняло українців від самого процесу модернізації. Про це зокрема свідчить національний склад інтелігенції: українців більшість була на посадах громадської та станової служби 56,8 %, натомість в адміністративно-судових установах та в поліції переважали службовці російської національності, більшість росіян була також в приватній юридичній діяльності – 52,5 % [3, с.35-36]. Більшість дослідників національно-визвольного руху та державотворення звертають особливу увагу на те, що низький рівень писемності українців заступав їм шлях до професій та посад, що забезпечували модерний розвиток суспільства.

Таким чином вимоги української інтелігенції запровадження національної освіти відповідали завданням та потребам розвитку української нації, були своєчасними й прогресивними. Українські освітяни наприкінці XIX – на початку XX ст. на порядок денний ставили багато питань та обговорювали різні аспекти освіти й педагогіки, проте в цілому можна виділити дві складові в педагогічних концепціях того періоду. Перша складова пов'язана із вирішенням національних проблем українців, це, насамперед, запровадження рідної мови в освітній процес. Другий комплекс проблем, що обговорювали вітчизняні педагоги, зумовлений необхідністю модернізації освіти, оновлення її змісту, форм, методів навчальної діяльності, удосконалення кадрового забезпечення навчальних закладів.

Необхідність впровадження рідної мови в навчальний процес та наповнення змісту освіти національною культурою обґрунтовували всі українські освітяни. Це мало вагоме значення, як в контексті національного відродження, формування національної свідомості, так і у вирішенні практичних завдань покращення якості освіти та писемності українського населення.

Наприклад, Б. Грінченко переконував, що навчання українських дітей в російськомовному середовищі має вкрай негативні наслідки, зокрема, це призводить до денаціоналізації. У свою чергу, на думку цього видатного українського педагога, у такій школі підрастаюче покоління втрачає рідне коріння, відходить від національної культури, моралі, звичаїв, що призводить до деградації нації, перетворення народу у натовп. Б. Грінченко у своїх педагогічних роздумах дійшов висновку, що людина сприймає образ світу через призмю національної культури. Навчання повинно відбуватись рідною мовою, тому що мова є однією із найголовніших національних ознак [5].

Думка про наповнення свідомості людини національною культурою від народження знайшла відображення також в роботах С. Русової та Я. Чепіги [8; 10]. Оскільки дитина від народження успадковує від предків накопичену тисячоліттями національну культуру, іншомовне середовище перешкоджає її розвитку, ускладнює сприйняття навчального матеріалу, зумовлює конфлікт особистості. Отже, як стверджувала С. Русова, саме через національне мовне середовище та культуру дитина краще сприймає знання.

Відомий український поет та суспільно-політичний діяч І. Франко у роздумах над причинами низького рівня розвитку української літератури та науки дійшов висновку, що саме вивчення української мови та літератури на належному рівні прищепить почуття любові до рідної літератури, культури, слова, що сприятиме піднесенню літератури та науки [2].

Для Лесі Українки питання мови навчання мало не менше значення [6]. Для поетеси мова насамперед була засобом консолідації нації, протистояння політичній неволі, виховання національної гідності.

Якщо говорити про практичний аспект мовної проблеми в освіті, то тогочасні українські вчителі неодноразово відзначали, що українські діти, особливо в сільській місцевості, не розуміли пояснення навчального матеріалу російською мовою і в джерелах ми знаходимо тому численні підтвердження. Наприклад, на сторінках альманаху "Правда" у 1889 р. такими враженнями від першого досвіду роботи поділився молодий вчитель, який після завершення навчання розпочав свою педагогічну діяльність у сільській школі: "Вчу, кажє, тиждень, вчу другий, а мої школяри ані телень! Ніяк не вивчаться читати. Що за притчина така? Ото раз скінчивши свою російську лекцію, а й кажу до хлопців: "Дети, отправляйтесь завтракать!" Дивлюсь, хлопці сидять за лавками, ані з місця! Я знов до їх говорю: "Дети, отправляйтесь завтракать!" Хлоп-

ці сидять ані поворохнуться! Тоді я тільки догадався, що моя аудиторія не розуміє моєї мови. Я тоді до їх кажу: "Хлопці йдуть снідати!" Як схопляться мої хлопці та просто до дверей: трохи мене з ніг не звалили. Тоді тільки, каже він, я догадався, що хлопці тим нічого не розуміють моєї викладової російської мови" [1, с.127-128]. Як дали продовжував ділитися спостереженнями молодий педагог, діти не зрозуміли не тільки мову вчительських пояснень, але й зміст підручників – їм невідомі російські прислів'я, пісні, приклади побуту російського села. Отже, як зазначали українські освітяни кінця ХІХ – початку ХХ ст., російськомовна освіта часто вела до консервації інтелектуального рівня учнів, а не його розвитку, а її русифікаторське спрямування перешкоджало підвищенню грамотності населення.

Відомий діяч освіти Я. Чепіга серед наслідків відсутності можливості навчання рідною мовою вказував на можливість затримки розумового розвитку учнів [4, с.29-30]. На його думку, дитина, що виходила з українського етнокультурного та мовного середовища в російській школі не могла оволодіти правильною російською мовою, ні навчитися грамоті українською. Отже навіть та невелика кількість початкових навчальних закладів не давала українській дитині освіти, а значить звужувала можливості її соціалізації в модерних умовах.

Таким чином, вимога запровадження в освітній процес рідної мови, заклик до наповнення освіти національним змістом мала на меті не відгородження від усього іншого світу, а навпаки підвищення письменності українського населення, піднесення його духовного світу, збагачення культури.

Разом з тим українські педагоги в національній освіті бачили засіб виховання патріотизму, відчуття громадянського обов'язку, консолідації нації. Зокрема, Б. Грінченко в українській школі бачив шлях формування національної самосвідомості, яка давала надію на національне, політичне та соціально-економічне самовизначення українців [5]. С. Русова переконувала, що ґрунтом для освіти повинен стати культ нації, Батьківщини, а національна свідомість є найкращим засобом виховання моральності [10]. На користь національного виховання, на думку цієї української просвітниці, свідчив взаємозв'язок та взаємовплив націй Всесвіту.

У своїх теоретичних педагогічних розробках та в практичній діяльності С. Русова особливу увагу приділяла розвитку особистості дитини, розкриття її здібностей. Не заперечуючи впливу на формування особистості учнів родинного виховання, впливу оточення, С. Русова відзначала значний вплив шкільного виховання та навчання на розкриття потенціалу дитини. Із становленням особи український педагог пов'язувала процес її соціалізації.

Розширення можливостей соціалізації населення в умовах модерного суспільства через створення етнонаціональної системи освіти мало надзвичайно актуальне значення для української нації кінця ХІХ – початку ХХ ст. Разом з тим українські педагоги не обмежувалися вимогами запровадження рідної мови. У той період соціально-економічні зміни вже вимагали докорінних змін, модернізації освітньої сфери, на порядок денний ставилося питання про якість та зміст навчання.

Система освіти Російської імперії, а особливо навчальні заклади, що представляли початковий рівень, на рубежі ХІХ-ХХ ст. давали вкрай низький рівень освіти, недостатній для розкриття потенціалу особистості та забезпечення в повній мірі її можливостей соціалізації. У той період наповнення навчальних програм, зміст та методи навчання залишалися переважно традиційними, що не змінювалися століттями. Насамперед відрізнялася консервативністю в підходах до змісту та методів навчання церква. Враховуючи те, що на 1911 р. церковнопарафіальні школи представляли 42,5 % від загальної кількості елементарних шкіл [4, с.37], можна стверджувати про крайню відсталість системи освіти Російської імперії від соціально-економічних перетворень та потреб суспільства.

Українські педагоги того періоду усвідомлювали необхідність розвитку освіти в напрямку сучасних наукових знань та неодноразово обговорювали проблему низького рівня освіти церковноприходських шкіл. Сучасне суспільство вимагало вже не примітивного рутинного церковного навчання, а сучасної мережі навчальних закладів, що забезпечували інтелектуальний розвиток учнів та знання, які давали можливість продовження навчання на наступному рівні освіти. Так, І. Франко постійно висловлював гостру критику надмірного релігійного наповнення навчального процесу та наполегливо закликав запровадження в навчання принципу науковості [2].

Крім того, поета обурювала застарілість навчальних планів, наприклад, до неактуальних та непотрібних дисциплін в тогочасних навчальних закладах він відносив "старослов'янщину", на його погляд, нецікаву, малозрозумілу і непотрібну для учнів. Важко не погодитись з тим, що з плином часу, змінами, що відбуваються в суспільстві, втрачають значення одні дисципліни та набувають актуальності інші, а це вимагає відповідної ревізії навчальних планів, програм та постійного оновлення їх змісту.

Педагогічний досвід не одного покоління вітчизняних та зарубіжних вчителів переконує в тому, що удосконалення форм та методів навчання безперечно позитивно впливає на результати навчального процесу, сприяє підвищенню якості освіти, покращенню засвоєння навчального матеріалу. Методичним аспектам навчальної діяльності особливо багато уваги приділяла С. Русова, яка наполегливо обґрунтовувала необхідність розвиваючого характеру занять, індивідуалізацію навчання, формування компетенцій, що спонукають дитину до саморозвитку [5].

На думку І. Франка покращенню якості освіти сприятиме заміна застарілих підходів до навчання, зокрема, механічного заучування, на творчі завдання, що розвивають критичне мислення. Окрім удосконалення методів І. Франко пропонував складати навчальні плани виходячи із принципів послідовності, сис-

темності та взаємозв'язку дисциплін [2]. Таким чином навчання представляло собою цілісний зв'язаний процес, спрямований на розвиток особистості.

Українські освітяни у своїх роздумах над принципами створення національної системи та шляхами удосконалення навчання не оминули увагою проблему кадрового забезпечення навчальних закладів. Абсолютно зрозуміло, що саме педагогічний склад є одним із найголовніших чинників реалізації завдання створення сучасної національної мережі освіти, або принаймні розширення та удосконалення існуючої. Якими якостями на думку української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. мав володіти український вчитель?

Усі українські суспільно-політичні та громадські діячі до найголовніших характеристик українського вчителя насамперед відносили високий рівень фахової підготовки, глибоке знання предмету, патріотизм, моральність та духовність. Наприклад, Леся Українка вчителя школи бачила не тільки із високим рівнем фахової підготовки. На її думку глибоке володіння предмету повинно доповнюватися високою духовністю, моральністю, добротою [6]. С. Русова відзначала залежність майбутнього народу від вчителя, тому навчання вона могла довірити тільки справжньому представнику свого народу [10]. Б. Грінченко окрім вже зазначених якостей вимагав від педагога глибокого знання рідної історії та культури [5].

Отже, на початку XX ст. українські освітяни не обмежувалися виключно вимогами запровадження в навчання української мови, їх погляди відповідали соціально-економічним та суспільним змінам, зумовлених процесом модернізації. Окрім реалізації права українців на національну освіту українські педагоги до нагальних завдань відносили удосконалення методики викладання, наповнення змісту освіти сучасними дисциплінами, систематизацію навчальних планів та програм, забезпечення шкіл висококваліфікованими педагогами тощо. Українські педагоги розглядали напрями удосконалення системи освіти в широкому загальнолюдському контексті, враховуючи соціальні і національні потреби суспільства, орієнтуючись на гуманістичні цінності людства.

Джерела та література

1. Глаголь А. Російська народна школа на Україні // Правда. – 1889. – Вип. II-III. – С. 126-132.
2. Захлюпана Н. Іван Франко про реформування школи і сучасність // Педагогічна думка. – 2006. – № 4. – С. 24-26.
3. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.
4. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посіб. / Під редак. О.В. Сухомлинської. – К., 1996.
5. Неживий О., Корольова Л. Особистість учителя в доробку Б. Грінченка // Дивослово. – 1997. – № 4. – С. 36-38.
6. Опанасенко Н. Виховний ідеал Лесі Українки в сучасній школі // Рідна школа. – 2004. – № 6. – С. 30-32.
7. Пилипенко О. Система освіти в Україні на рубежі XIX-XX ст. // Київська старовина. – 2004. – № 6. – С. 31-40.
8. Прищак М. Трансформація поглядів на сутність та зміст поняття духовності в педагогічній спадщині Я. Чепіги // Рідна школа. – 2007. – № 11-12. – С. 70-73.
9. Субтельний О. Украина: история. – К., 1994. – 736 с.
10. Фролова О. Особа як об'єкт філософсько-освітнього вчення Софії Русової // Філософія освіти. – 2005. – № 2. – С. 162-169.
11. Шляхов О.Б. Освіта в Україні в умовах становлення раннеіндустріального суспільства (кінець XIX – початок XX ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / Ред. кол. : С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – Вип. 6. – С. 210-217.

Винарчук Т. В. Социкультурные и национальные требования украинских деятелей образования конца XIX – начала XX в.

Автор статьи рассматривает концепции развития национального образования украинских общественно-политических деятелей та педагогов конца XIX – начала XX вв. в контексте процессов модернизации та национального возрождения. В конце XIX – в начале XX вв. украинцы в составе Российской империи не имели современной национальной системы образования, что угрожало замедлением темпов социально-экономического развития, углублением отставания от европейских стран модернизации, прекращением формирования украинской современной нации.

Ключевые слова: образование, национальное образование, модернизация образования, украинское национальное возрождение, социкультурные компетенции, патриотическое образование, формирование национального самосознания.

Vinarchuk T. V. Sociocultural and national requests of Ukrainian educational workers in the end of XIX – beginning of XX century.

The author of the article explores the conceptions of national education development proposed by Ukrainian social and political figures and pedagogical workers in the end of XIX – beginning of XX century in the context of modernization and national revival processes. In the end of XIX – beginning of XX century the Ukrainians within the Russian Empire were deprived of modern national system of education that threatened with reduction of social and economical development, with deepening the gap between Ukraine and European countries, with stopping the formation of Ukrainian modern nation.

Keywords: education, national education, modernization of education, Ukrainian national revival, social and cultural competences, patriotic education, formation of national self-consciousness.